

*Бовсунівський П.В.**

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ТА ТЕНДЕНЦІЙ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВ АРАБСЬКОГО СВІТУ

Статья посвящена раскрытию понятия «арабский мир» и особенностям формирования политических систем и тенденций политического развития ключевых арабских государств.

Ключевые слова: арабский мир, арабская нация, политическое развитие, политическая система, конституция.

Стаття присвячена розкриттю поняття «арабський світ» та особливостям формування політичних систем та тенденцій політичного розвитку ключових арабських держав.

Ключові слова: арабський світ, арабська нація, політичний розвиток, політична система, конституція.

The article researches the concept of «the Arab world» and the peculiarities of forming of political systems and political development trends of key Arab states.

Keywords: Arab world, Arab nation, political development, political system, constitution.

Постановка проблеми. В сучасній політології міжнародних відносин існує проблема визначення понять, що не вписуються в усталену реалістичну парадигму теорії міжнародних відносин. До них належать такі загальноживані в арабістиці терміни, як «арабський світ», «арабська нація», тому існує серйозна наукова проблема їх детермінування. З'ясування термінології дасть можливість детальніше дослідити процеси формування політичних систем та тенденцій політичного розвитку в арабських державах та визначити спільні та відмінні характеристики їх реалізації.

Аналіз досліджень та публікацій. Значний внесок в розробку близькосхідної і арабської тематики внесли О. Б. Борисов, О. М. Васильєв, А. З. Єгорін, В. І. Кисельов, Р. Г. Ланда, Л. І. Медведко, Г. І. Мирський, Є. М. Примаков, І. П. Беляєв, В. І. Нагайчук, Є. Д. Пирлін, М. О. Сапронова.

Серед провідних центрів дослідження політичних систем та проблем політичного розвитку арабських держав в Україні слід зазначити Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділ Азії та Африки Інституту світової економіки та міжнародних відносин Національної академії наук України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України. Значний внесок у дослідження розвитку політичних та соціальних процесів арабських держав внесли такі українські дослідники як О. А. Коппель, Ю. С. Скороход, О. С. Пархомчук, В. К. Гура, Ю. М. Кочубей, Б.О. Парохонський, О. О. Волович, А. І. Веселовський.

* кандидат політичних наук, асистент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мета статті – визначити поняття «арабський світ», «арабська нація» та з'ясувати загальні риси та умови формування політичних систем в арабських державах, що заклали підвалини сучасних політичних процесів, котрі суттєво впливають на розвиток міжнародних відносин в регіональному і глобальному масштабах.

Виклад основного матеріалу. Арабським світом прийнято узагальнено називати арабські країни Близького Сходу, Північної й Східної Африки, що входять до складу Ліги арабських держав (ЛАД) й в яких побутує арабська мова (У всіх цих країнах, навіть якщо громадяни-араби складають меншість населення (Джибуті, Коморські Острови, Мавританія, Сомалі), арабська мова є офіційною або однією з офіційних мов (в Джибуті поряд з французькою, на Коморських Островах – з коморською і французькою, в Сомалі – з сомалі).

Арабський світ складається з 23 країн: 22 країн-членів ЛАД: Алжиру, Бахрейну, Джибуті, Єгипту, Йорданії, Іраку, Ємену, Катару, Коморських Островів, Кувейту, Лівану, Лівії, Мавританії, Марокко, Об'єднаних Арабських Еміратів, Оману, Палестинської Національної Автономії, Саудівської Аравії, Сирії, Сомалі, Судану і Тунісу, а також Сахарської Арабської Демократичної Республіки, що не входить до ЛАД і визнається не всіма її членами.

Загальна площа арабських країн становить понад 13 млн. км² (площа Європи – 10 млн. км²), а чисельність населення в 2012 р. – більше 360 млн. чол., беручи до уваги середньорічний темп приросту населення в арабських країнах (2,0%), до 2030 р. воно складе близько 490 млн. чол.[1].

В арабський світ входять: Магриб (арабський Захід – Північна Африка до Єгипту), Машрик (арабський Схід – Єгипет, Левант, Аравійський півострів і Дворіччя), а також арабо-африканські Судан і країни Африканського Рогу (Сомалі та Джибуті). До складу Магрибу входять: Марокко (з окупованою їм Західною Сахарою), Алжир, Туніс і Лівія, а до складу так званого Великого Магрибу – ще й Мавританія. Машрик для самих арабів, і слідом за ними для британської академічної школи, закінчувався там, де починалися північноафриканські пустелі і суданська савана – світ берберів і Чорна Африка зінджів. Левант – це Йорданія, Сирія, Ліван і Палестина, при всій спірності того, які території належать Палестині, а які – Ізраїлю. Дворіччя складається з єдиного держави – Іраку.

Аравійський півострів – місце концентрації монархій. На самому півострові монархічна система правління не існує тільки в Ємені, а за його межами королівствами є тільки Йорданія Хашимітів і Марокко Алаїтів. Королівство Саудівська Аравія, Султанат Оман та малі монархії Перської затоки: Об'єднані Арабські Емірати, Королівство Бахрейн і Емірати Катар і Кувейт складають Раду співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). Показово, що Йорданія і Марокко були запрошені до складу цієї організації після початку в 2011 р. хвилі падіння арабських режимів, відомої як «арабська весна», підкреслюючи її трансформацію з регіонального об'єднання в «клуб арабських монархій». Причина в тому, що обидві ці «класово близькі» до держав РСАДПЗ сунітські (що особливо важливо на тлі протистояння Саудівської Аравії і її сусідів по аравійському півострову з шіїтським Іраном) країни не мають до Затоки відношення територіально, але володіють добре підготовленими арміями. Фактор, що є значно важливішим ніж географія [2, с. 56].

Треба зауважити, що араби практично всіх сучасних арабських держав, об'єднані спільною історичною долею, мовою, релігією, культурою та й багатьма іншими етнічними ознаками, вважають себе частинами єдиної «арабської нації». Однак це самосвідомість мало сприяє їх інтеграції. Якщо не вважати об'єднання в рамках ЛАД, всі інші спроби інтеграції зазвичай давали негативний ефект. Можна згадати про німецьке об'єднання Сирії і Єгипту в рамках Об'єднаної Арабської Республіки (1958-1961), пригадати декілька екстравагантних спроб нині покійного лівійського керівника М. Каддафі об'єднати Лівію мало не з кожним з її арабських сусідів, від чого всі рішуче відмовлялися. Єдиний виняток на цьому тлі – створений порівняно недавно з двох частин, північної і південної, єдиний Ємен.

Взагалі потрібно зазначити, що поняття араби, «арабська нація» – вельми неточне. Радше потрібно говорити – «арабомовні народи». Арабська умма має спільну літературну мову, загальну релігію у вигляді ісламу, яка поділена на суннізм (у тому числі ваххабізм) і шиїзм, які в свою чергу, поділені на секти, течії, ордени, школи і мазхаби [3]. Численні етнічні групи у вигляді курдів, берберів, туарегів, нілотів, черкесів, вірмен, сабейців і спадкоємців древніх народів, що населяли Єгипет, Левант, Палестину, Шумер і Вавилон, не є арабами. Арабські діалекти настільки різноманітні, що алжирець, що говорить на своїй розмовній мові, не зрозуміє іракця. У арабських державах мешкає чимало християн, друзів, алавітів та інших груп, які під класичний іслам не підпадають за визначенням.

Загальна арабська культура теж поняття сумнівне. Досить подивитися на чоловічі хоровади бедуїнів Аравії і швидкі танці ліванців або танець живота. Навіть у національній кухні немає нічого спільного між магрибським кускусом і іракським мазкуфом. Поняття «араби» швидше близьке поняттю «європейці», або, принаймні, має такий же зміст, як слов'яни, германці, романські народи або латиноамериканці. Більш того, етнічно 100 відсотків араби залишилися хіба що в деяких частинах Аравії (Неджді і в Катарі). Решта змішалася з місцевим населенням під час арабських завоювань VII – VIII століть, або з сусідніми турками, персами, курдами, неграми, кавказцями, європейцями, туарегами і т.д.

Узагальнюючи, араби – це певна спільнота семітських за походженням народів, що мають спільну літературну мову, засновану на Корані, приблизно однакову історичну долю (частина Османської імперії, потім протекторати Англії та Франції) і відносно схожі культури і традиції пустельних народів Аравії та Сахари. Хоча й це визначення далеко не точно. Уточнимо, крім того, що міжарабські протиріччя – це протиріччя між різними арабськими країнами і регіонами.

На сьогоднішній день арабські країни дуже неоднакові, серед них є великі і малі, багаті і бідні, багатонаселені і малолюдні. І хоча в рамках арабської єдності існує практика взаємодопомоги (заможні держави допомагають нужденним), кожна країна має власну долю і дожить нею. Це зіграло свою роль у тому, що тенденція до політичної інтеграції арабів не дала належного ефекту. Більше того, коли спроби інтеграції здійснювалися за допомогою насильства, як то було в 1990-1991 рр. в зоні Перської затоки (анексія Іраком Кувейту) – більшість арабського світу рішуче виступило разом з іншими країнами світу проти агресора.

Соціально-політичні процеси в арабських державах, характер і перспективи їх розвитку багато в чому визначаються політичною системою, що склалася в цих державах, особливостями її функціонування та основними тенденціями еволюції. У вітчизняній політологічній науці з урахуванням її відносної «молодості», існує низка визначень такого складного суспільного феномена, яким є політична система. Вчені по-різному підходять до визначення і застосування концепції політичної системи, її складових та функцій. Аналізуючи політичну систему як наукову категорію професор Кирилок Ф.М. зазначає, що це «цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих кодексу політичних, соціальних, юридичних, ідеологічних, культурних норм, історичним традиціям і настановам політичного режиму конкретного суспільства». Вона містить в собі «організацію політичної влади, відносини між суспільством і державою, характеризує протікання політичних процесів, що включають інституціоналізацію влади, стан політичної діяльності, рівень політичної творчості в суспільстві, характер політичної участі, неінституціональних політичних відносин» [4, с. 127].

Поряд з цим є чимало інших тлумачень політичної системи та її змісту, які можна зустріти в працях таких відомих західних політологів, як американців Д. Істона і Г. Алмонда, француза М. Дюверже та низки інших. Наприклад, професор Нейл Смелзер з Каліфорнійського університету вважає можливим визначати політичний устрій держави як «сукупність ідеологій та інститутів, які формують політичну діяльність всередині суспільства». Він також

вважає, що «в основі політичної системи лежить поняття влади. Влада припускає здатність нав'язувати свою волю іншим і мобілізувати ресурси для досягнення поставленої мети» [5, с. 87]. Таким чином, саме поняття політичної системи пов'язується з політичною владою, політичними інститутами, політичним режимом, особистістю правителя і проведеною їм політикою, політичною соціалізацією і мобілізацією, політичними процесами, розвитком і модернізацією, громадськими елітами, економікою і політикою, а також політичною культурою.

Проте більшість визначень політичної системи суспільства ґрунтуються на досвіді історичного та політичного розвитку країн Заходу і враховують ціннісні й духовні орієнтири саме західної цивілізації. Що ж стосується арабських країн з їх більш низьким рівнем економічного розвитку, іншими історичними та культурно-релігійними традиціями та особливостями побудови соціуму, етно-конфесійної строкатістю, то для ефективного дослідження і розуміння суті соціально-політичних процесів, що відбуваються в арабських країнах, навряд чи буде доречним автоматичне застосування інструментарію, придатного для аналізу західноєвропейських політичних систем. Тим більше що набір політичних інститутів обов'язковий для будь-якої західноєвропейської держави є далеко не у всіх арабських країнах. У тих же арабських державах, де подібні інститути існують, вони істотно відрізняються від своїх західних аналогів за змістом, характером виконуваних функцій, рівнем розвитку і місцем у житті суспільства. У той же час, як і на Заході, в арабських країнах найважливішим політичним інститутом є держава та її органи, які і визначають в кінцевому підсумку тип політичної влади.

В умовах сильного соціально-політичного розмаїття арабських країн, конкретних проявів особливостей у кожній країні, вітчизняні сходознавці-міжнародники стикаються з великими труднощами при дослідженні типологій політичних систем арабських країн. Політична генералізація, використання методу індукції, фокусування уваги на таких параметрах як форма правління: монархія (конституційна чи абсолютна); республіка (парламентська чи президентська, однопартійна або багатопартійна); демократія (представницька, пряма, керована і т. д.) дають на виході результати, які носять багато в чому умовний і далеко не безперечний характер. Тим більше це не завжди дозволяє дати ясну картину політичного устрою тієї чи іншої арабської країни, не кажучи вже про те, щоб більш-менш правильно спрогнозувати короткострокові тенденції її розвитку. Наприклад, стосовно низки арабських країн, досить важко однозначно визначити, який саме тип республіки там встановлено: парламентський чи президентський. Тому не рідко в політологічних роботах з політичних систем Сходу зустрічаються такі не усталені в сходознавчій науці поняття як «президентсько-парламентська республіка», «парламентсько-президентська республіка» і навіть «надпрезидентська республіка» [6].

Проте однозначно до ХХ століття монархії були єдиною відомою арабам формою правління, і до цих пір багато арабських країн управляються спадковими династіями. З 1664 р. до теперішнього часу владу в Марокко зберегли Алауїти. Правлячі Йорданією Хашиміти – еміри Мекки з 966 р., Трансйорданії з 1921 р. і королі Йорданії з 1946 р. фактично створили цю країну за угодою з Великобританією. Це ж можна сказати про їх кровних ворогів, Саудитів, що заснували Саудівську Аравію з завойованих земель, котрі з емірів ваххабітської неждської Дарії, якою вони управляли з 1720 р., перетворилися в королів в 1932 р.. Засновник династії Аль Бу Саїдів в Омані став імамом і султаном в 1749 р.. Еміри ас-Сабах правлять Кувейтом з 1756 р., родина Аль-Тані стоїть на чолі Емірату Катар з 1850 р., Аль-Халіфа з 1783 р. – хакіми, з 1971 р. – еміри, а з 2002 р. – королі Бахрейну. Ан-Нахайян є шейхами Абу-Дабі з 1761 р., а Аль-Мактум – Дубаю з 1833 р. Іншими територіями, що входять до складу Об'єднаних Арабських Еміратів: Шарджою (з 1727 р.) і Рас-Аль-Хеймом, що відділилася від неї в ХІХ столітті управляє династія Аль Касімі. Аджманом – Аль Нуеймі. Фуджейрою з 1876 р. – Аль Шаркі. Умм-Аль-Кувейном з 1775 р. – Аль Муалла. Зрозуміло, вплив цих п'яти еміратів на стан справ

в арабському та ісламському світі досить обмежений. У республіках регіону є багато кланів, більш впливових, ніж «мала п'ятірка» ОАЕ. Однак саме ці емірати, увійшовши до складу держави, створеної Нахайянами і Мактумами, забезпечили правління своїх династій легітимність з точки зору міжнародного права.

Значне число аристократичних родів і династій Близького Сходу владу в своїх країнах у ХХ столітті втратили. Туніс, Лівія, Єгипет, Ірак та Сирія більше не є монархіями. Тунісом бей з династії Хусейнідів правили з 1705 по 1957 рік. Лівія, керована в 1711-1835 роках династією Караманлі, яку змістила турецька влада, втративши країну в ХХ сторіччі на користь Італії, в остаточному підсумку виявилася під контролем еміра Кіренаїки з роду ас-Сенусі, Ідріса I, внука засновника релігійного ордена сенуситів, який правив у якості короля з 1951 по 1969 рік. У Єгипті повалення в 1952 р. короля Фарука I підвело ризику під правлінням нащадків Мухаммеда Алі, хедіва Єгипту з 1805 р. У Північному Ємені Хамідаддіни – королі й імами зейдитів правили єменським Мутаваккілійським Королівством з 1948 по 1962 рік, коли в результаті військового перевороту був повалений голова династії Сейф-уль-Іслам Мухаммад аль-Бадр. Спроба Великобританії віддати Сирію і Ірак під владу емірів Мекки і халіфів Хіджазу Хашимітів, відтиснутих на північ в ході програної ними війни з Саудитам, дозволила тим втримати під контролем Сирію лише на один, 1920 рік. У сусідньому Іраку ця династія правила з 1920 по 1958 рік, коли був повалений і убитий король Фейсал.

Зважаючи на складність процесів, що відбуваються в арабському світі, для кращого усвідомлення характер діючих політичних режимів арабських країн, необхідно хоча б у загальних рисах розглянути в короткій історичній ретроспективі процес політичного становлення і формування сучасних арабських держав і окреслити контури регіональних і міжнародних умов його протікання.

Зокрема, після Першої світової війни та звільнення від панування Османської імперії в низці країн Машрику колонізатори встановили політичні режими, побудовані за зразком політичних систем метрополій (Єгипет, Сирія). Цей процес полегшувався у зв'язку з наявністю низки обставин. Ще в ХІХ столітті в результаті реформ, які намагалися проводити окремі арабські правителі, які зуміли домогтися фактичної самостійності та незалежності від Османської Порти (наприклад, Мохаммед Алі в Єгипті) в рамках традиційної еліти став формуватися вузький прошарок сучасних на той час управлінців. З іншого боку активне проникнення західного капіталу в арабські володіння Порти і створення на їх території підприємств для обслуговування потреб промисловості західноєвропейських країн призводило до зростання потреб у залученні все більшого числа місцевих жителів для роботи на підприємствах сучасного типу.

Даний процес особливо посилювався після фактичного перетворення багатьох арабських країн в колонії і напівколонії західноєвропейських держав. Для роботи в колоніальній адміністрації були потрібні принципово інші кадри, що мають вищу світську освіту, які володіють англійською або французькою мовами, знайомі з традиціями європейської соціальної думки. В результаті закладалися основи створення нової політичної еліти з новою політичною і соціокультурною самосвідомістю. Саме її представники і очолили національно-визвольні рухи в арабських країнах. Так, наприклад, в центральній країні арабського світу – Єгипті перша конституція була прийнята в 1882 році без прямої участі європейців [6]. Сформований в період між двома світовими війнами баланс політичних сил в арабських країнах знайшов своє відображення у прийнятих в цей період конституціях (Трансйорданії в 1928 р., Іраку в 1924 р., Лівані в 1926 р., Сирії в 1930 р., Кувейті в 1939 р.) [7]. Для всіх них було характерно закріплення переваги виконавчої влади над законодавчою в прийнятті та проведенні життєво важливих для цих країн рішень, що відповідало інтересам метрополій у їхній боротьбі з національно-визвольними силами, які виступали за розширення прав законодавчої влади.

Практично всі перші арабські конституції не збереглися до наших днів в незмінному вигляді. Справжній національний конституційний рух в арабських країнах почався лише після

завоювання ними політичної незалежності, коли до влади в цих країнах прийшли нові соціально-політичні сили. А в таких державах як, наприклад, Саудівська Аравія конституційні основи стали закладатися лише на початку 90-х рр. ХХ століття.

У перші роки після Другої світової війни із здобуття політичної незалежності, що привела до влади національні уряди, з допомогою колишніх колонізаторів було впроваджено багато західних демократичних інститутів. Однак оскільки соціальна структура колишніх колоній і напівколоній мала лише віддалену подібність зі своїми аналогами в колишніх метрополіях, пересажені на ґрунт традиційних суспільств демократичні інститути, виявилися мало схожими на свої західні прототипи. Як правило, вони виявлялися неефективними і нерідко служили лише прикриттям для сталих у 1950-1970-ті рр. в більшості арабських країн авторитарних за своєю суттю режимів, незалежно від їх ідеологічної та політичної орієнтації. З метою подолання дезінтеграційних тенденцій в умовах багатоконфесійного і поліетнічного характеру суспільного устрою їм не залишалося нічого іншого як спиратися на концентрацію влади, чия незаперечність і авторитет базувалися на силі і принципі лояльності керівництву [8, р. 15].

Неоднорідний склад традиційного суспільства, його роздробленість, відсутність в ньому соціальних сил, здатних повести за собою широкі маси населення вели до етатизму та авторитаризму. У зв'язку з цим в більшості республік арабського світу в якості найбільш поширеного типу політичного устрою утвердилися однопартійні режими у формі президентської республіки. Для прикриття справжнього характеру влади в низці арабських держав (Сирія, Ірак, Єгипет) дозволялося створення інших партій, крім партії влади. Однак держава залишала за собою обмежувальне право на створення партій, що підлягають обов'язковому ліцензуванню, і контролювала їх діяльність шляхом створення різного роду квазіполітичних утворень у вигляді народних фронтів, куди вони повинні були входити поряд з правлячою партією. На практиці це створювало умови для виникнення сильної президентської влади, в підпорядкуванні якої фактично перебували законодавчі та виконавчі органи держави.

Наприклад, в Єгипті часів президентства Х. Мубарака, незважаючи на показову багатопартійність, НДП володіла необхідною більшістю голосів, щоб змінювати конституцію, гарантувати прийняття парламентом потрібних президенту законів і впевнено забезпечити чергове переобрання президентом свого лідера, що пішов у відставку під тиском потужних вуличних демонстрацій 11 лютого 2011 р., передавши владу Вищій раді Збройних сил. Після обрання п'ятим президентом АРС представника Братів-мусульман Мохаммеда Мурсі ситуація принципово не змінилася, з тією поправкою, що місце НДП в нижній палаті єгипетського парламенту тепер займають представники ісламістських парій: «Свободи й справедливості» й «Аль-Нур».

Як випливає з вищесказаного, президент в арабських республіках (окрім Іраку – де парламентська республіка та Тунісу де ще йде політична боротьба) наділений дуже широкими повноваженнями в управлінні державою: від призначення вищих посадових осіб у виконавчих органах влади до розпуску парламенту. Зазвичай, він є верховним головнокомандуючим, а в низці країн і міністром оборони одночасно.

Щодо Саудівської Аравії, то її політичний розвиток активно пришвидшився після війни в Перській затоці, коли влада стала все більше відчувати на собі тиск як всередині країни, так і з боку зовнішніх сил, перш за все США, що вимагали провести хоча б косметичні реформи. У березні 1992 р. саудівська влада зробили низку важливих заходів. Король Фахд видав так званий «Основний закон», який був покликаний визначити структуру і роботу уряду. Подібний крок був зроблений вперше в історії королівства. Основні положення цього документа закріплювали усталений порядок у вигляді визнання законності монархії і переваги ісламських законів. Одночасно декларувалися більш широкі права громадян країни, як того вимагала опозиція. Проте в документі не було прописано механізму реалізації цих прав на практиці. Була створена Консультативна Рада, яка інституалізувала традиційно прийняту в

країні систему консультацій (шура) при прийнятті рішень. До повноважень Ради входить обговорення та оцінка основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, а також розробка нових законів. Король Фахд не призначав членів першого складу Ради. З 1993 року ця практика змінилася.

Основний закон заміняв до деякої міри конституцію, яка до цього була відсутня в Саудівській Аравії. Однак цей документ є слабким і лише висловлює королівську волю. Монарх може змінити його в будь-який час. Члени Ради призначаються королем, що на практиці відкриває перед монархом і його найближчим оточенням широкі можливості для використання цього державного інституту в інтересах правлячої саудівської верхівки. Тим більше, що засідання Ради проходять в закритому режимі, а його повноваження обмежуються виключно довідною роллю. Тому, незважаючи на зміцнення регулюючої ролі держави в політиці, на ділі зберігається тенденція відчуження держави від суспільства.

В останні кілька років правляча родина трохи змінила соціальний вигляд Ради, призначивши туди більше представників приватного бізнесу та наукових кіл королівства. Однак ці групи населення не відбивають справжніх настроїв широкої саудівської громадськості. На практиці Рада виконує більше мобілізаційні функції, ніж представницькі [9]. Єдиним послабленням останнього часу, можна вважати надання королем Абдаллою ібн Абд аль-Азіз аль Саудом жінкам королівства виборчого права 25 вересня 2011 р. Тепер саудівські жінки отримали можливість голосувати на муніципальних виборах, а також висувати свої кандидатури в Консультативну раду (Маджліс аш-Шура). У той же час навряд чи можна вважати ці заходи сигналом до справжньої реформи політичної системи королівства.

Висновки. Отже, сьогодні більшість арабських країн переживають перехідний етап розвитку. Після повалення диктаторських режимів внаслідок «арабської весни» в більшості республік до влади прийшли помірні ісламісти, котрі ще п'ять років тому були поза законом і не могли претендувати на першість. У монархіях клерикальні сили виступають гальмом суспільного розвитку нав'язуючи усталені стереотипи суверенам. Винятком може слугувати лише Марокко, де вуличні протести, підбурені ісламістами призвели до політичних реформи «згори». Складність ситуації полягає в зростанні впливу ісламських радикальних рухів, що в умовах конституційного процесу вимагають від своїх більш помірних колег, що знаходяться у владі, прийняття нових конституцій, що за своєю сутністю ставлять під сумнів світськість державної влади та можуть призвести до трансформації балансу сил в арабському та ісламському світах.

Список використаних джерел

1. Розрахунок автора за даними The world factbook [Електронний ресурс] // CIA web-site. – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.
2. Сатановский Евгений Россия и Ближний Восток. Котел с неприятностям / Евгений Сатановский. – М.: Эксмо, 2012. – 384 с.
3. Esposito J.L. Islam: The Straight Path / J.L. Esposito. – N.Y.-Oxford: Oxford Univ.Press, 1998. – P. 32-67.
4. Основи політології: Навч. посібник / Кер. авт. кол. Ф. М. Кирилюк. – К., 1995. – 356 с.
5. Политические системы и политические культуры Востока / под ред. профессора А.Д. Воскресенского. – 2-е изд. перераб. и доп. – М: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 829 с.
6. Ахмедов Владимир Некоторые особенности формирования и эволюции политических систем арабских стран Ближнего Востока [Електронний ресурс] / Владимир Ахмедов // Вебсайт Института Ближнего Востока. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/16-04-09b.htm>.

7. Сапронова М.А. Основные черты и особенности функционирования политических систем арабских стран / М.А Сапронова // Политические системы и политические культуры Востока. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – С. 139-184.
8. Deegan H. The Middle East and problems of Democracy / H. Deegan.-Buckingham-Philadelphia: Open University Press, 1993. – 432 p.
9. Мирский Г.И. Социокультурный контекст модернизации //Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / Г.И. Мирский. –М.: Наука, 1996. – С. 254-267.